

10. Лебедев В. Ю. Семиотический анализ западнохристианского религиозного ритуала : дис. ... д-ра филос. наук : 24.00.01 / Владимир Юрьевич Лебедев. – М., 2009. – 439 с.
11. Логический анализ языка. Избранное 1988–1995. – М. : Индрик, 2003. – С. 591–597.
12. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 208 с.
13. Сарингулян К. С. Культура и регуляция деятельности / К. С. Сарингулян. – М. : Из-во АМ АрмССР, 1986. – 158 с.
14. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М. : Прогресс, 2001. – 656 с.
15. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры : Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
16. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – 624 с.
17. Толстая С. М. Вербальные ритуалы в славянской народной культуре / С. М. Толстая // Логический анализ языка : Язык речевых действий. – М. : [б. и.], 1994. – С. 172–177.
18. Толстая С. М. Звуковой код традиционной народной культуры / Толстая С. М. // Мир звучащий и молчащий: Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян / отв. ред. С. М. Толстая. – М. : Индрик, 1999. – С. 9–16.
19. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ / В. Н. Топоров. – М. : Прогресс, Культура, 1995. – 621 с.
20. Хренов Н. А. Ритуал в контексте переходных эпох / Хренов Н. А. // Мир психологии. – 2003. – № 1. – С. 26–55.
21. Huxley J. Introduction. Philosophical transactions of the Royal Society of London Series. B, 1996. – P. 205–205.
22. Leach E. Ritual / Leach E. // International encyclopedia of the social sciences. – New York, 1968. Vol. 13. – P. 520–526.
23. Radcliff-Brown A. R. Structure and function in primitive society / Radcliff-Brown A. R. – London, Cohen and West, 1952. – P. 154–180.
24. Rappaport R. Ritual regulation of environmental relations among a New Guinea people [Electronic resource] / Rappaport R. // Ethnology. – 1967. – Access mode : http://www.archive.org/stream/RitualRegulationsOfEnvironmentalRelationsAmongANewGuineaPeople/rappaport_djvu.txt

Статтю подано до редколегії
12.03.2012 р.

УДК 81'246.2

В. І. Кушнерик – доктор філологічних наук, професор
Чернівецького національного університету імені Юрія
Федьковича;

А. А. Холодова – аспірант Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича

До проблеми формування двомовної особистості

*Роботу виконано на кафедрі іноземних мов для
природничих факультетів ЧНУ ім. Юрія Федьковича*

У статті розглянуто проблему лінгвокультурної свідомості білінгва та причини й наслідки його мовно-комунікативних відхилень. Метою наукового пошуку стало встановлення психолінгвістичних передумов досконалого оволодіння мовами особистістю.

Ключові слова: аттриція, білінгвізм, інтерференція, мовна компетенція, мовна свідомість, ментальний лексикон, транспозиція.

Кушнерик В. І., Холодова А. А. К проблеме формирования двуязычной личности. В статье рассматривается проблема лингвокультурного сознания билингва и причины, последствия его языково-коммуникативных отношений. Целью научного поиска является установление психолингвистических предпосылок совершенного овладения языками личностью.

Ключевые слова: аттриция, билингвизм, интерференция, языковая компетенция, языковое сознание, ментальный лексикон, транспозиция.

Kushneryk W. I., Kholodowa A. A. On the Problem of Formation of Bi-lingual Personality. The article deals with the problem of lingua-cultural consciousness of the bi-linguist, causes and effects of his lingua-communicative deviations. The establishing of psycho-linguistic pre-conditions of perfect mastering the languages by the personality has been the aim of the scientific investigation.

Key words: attrition, bilingualism, interferences, lingual competence, lingual consciousness, mental lexicon, transposition.

Постановка наукової проблеми та її значення. Глобальна міграція населення пов'язана насамперед із вивченням іноземних мов. Перебування на чужині викликає певне коло проблем для носіїв мови. Особливий стрес переживають діти емігрантів, оскільки їхня мовна свідомість ще формується та в якийсь момент життя вони повинні перелаштовувати себе на іншу мову, культуру й середовище. Дитина має самостійно забезпечити собі розуміння та контакт серед однолітків (садовок, школа, вулиця) Підсвідомо дитина опановує мову на рівні носіїв мови й переймає нову культуру та спосіб життя, зберігаючи при цьому власну культуру й мову. Така особа вважається *білінгвом*.

Білінгвізм – це особливе психологічне явище, що передбачає вільне володіння двома мовами на рівні рідної, опанування всіх елементів мовної системи (граматики, лексики, фонетики) методом комунікативної практики з носієм мови в дошкільному та шкільному віці. Монолінгви спілкуються також багатьма мовами, але рідна мова в них одна. Білінгви відрізняються від монолінгвів тим, що опановували мову природним методом, а не педагогічним.

Нині існують лише обмежені можливості зазирнути в мозок людини, щоб отримати інформацію про витончену структуру організації нашого лексикону. Тому досі процес активації нашого лексикону викликає в дослідників певні труднощі. Існує теорія, що при активації лексичного фонду водночас активізується безпосередньо його оточення як семантичне, так і фонологічне.

За способом засвоєння мови розрізняють спонтанний (природний) та педагогічний (культурний). Природним способом засвоюються кілька мов у дошкільному віці й кожна з них – за притаманними їй законами. У дорослому віці носії мови прагнуть увести елементи свідомості в засвоєння другої мови, навіть якщо просто вчать її при спілкуванні з носіями. Вони намагаються повторювати цілі фрази й окремі фрагменти почутої мови в аналогічних обставинах, систематично навчаються різних сторін мови. Її вживання може бути пасивним (на рівні розуміння усного мовлення) й активним (на рівні розмови).

Друга мова зростає на базі першої, формується стосовно того, як сформована перша. Рівень розвитку першої мови створює начебто *поріг* для вивчення другої. На основі рідної мови формується когнітивна база людської особистості.

Л. Блумфілд розглядає білінгвізм із психологічного погляду як контроль над двома мовами, аналогічний тому, який спостерігається в одномовних носіїв («the native-like control of two languages») [6, 56]. Відомий італійський психолінгвіст Р. Тітоне розуміє білінгвізм, як здатність індивідуума виражати себе *другою* мовою за допомогою притаманних саме цій мові понять і структур, а двомовним називає того, хто при переході з одного мовного коду на інший не застосовує переклад або перефразування структур своєї рідної мови й спосіб мислення [10].

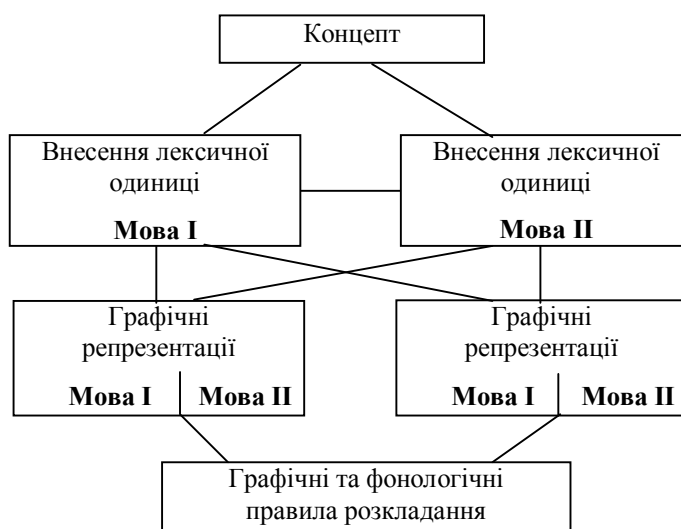
Проблеми засвоєння мови та формування двомовної особистості безпосередньо пов'язані з проблемою *інтерференції* (від латин. «inter»–«між» і «ferens»–«несучий») і *транспозиції* (пізно-лат. «transposition» – «перестановка»). Структурно-типологічні, психолінгвістичні співвідношення – невідповідність контактуючих мов (рідної та другої мови) визначають характер та кількість можливих явищ інтерференції в умовах конкретних видів двомовності [1, 32]. У лінгвістичну літературу термін *інтерференція* уведений ученими Празького лінгвістичного гуртка, однак широке застосування цей термін отримав лише після виходу у світ монографії У. Вайнрайха «Мовні контакти». *Інтерференція* – це порушення білінгвом правил співвідношення контактуючих мов, які проявляються в його мовленні та є наслідком відхилення від норм.

Відсутність *інтерференцій* свідчить про існування білінгвізму. Причини явища інтерференції можна визначити лінгвістичними методами, порівнюючи фонетичні та граматичні системи двох мов і визначивши їх розходження. Зазвичай отримують список потенційних форм інтерференції, можливих у даній контактній ситуації. Нерідко запозичення лексики можна пояснити, досліджуючи пункти, у яких словник проявляє свою невідповідність потребам культурного середовища. Однак не всі потенційні форми інтерференцій справді реалізуються.

Транспозиції спостерігають, коли відбувається: 1) переносне вживання категоріально-граматичних форм; 2) перехід слова або форми в іншу частину мови; 3) синтаксична деривація.

До білінгвістичного та мультилінгвістичного дискурсивного модусу належить комунікативна практика, тобто в рамки відносин двомовних або багатомовних особистостей уводяться у дію мовні різновиди в комплексну систему інтеракції (взаємодії), тобто білінгв починає засвоювати елементи зі своєї мови й переносити їх в іншу мовну систему, інтегрує та адаптує їх своїми власними закономірностями. При цьому усномовленне дво- й багатомовна комунікативна поведінка характеризується тим, що мовець уживає різну багатомовну практику: 1) переймає для мовлення елементи, структури та приклади з іншої мови = трансференція (Transferenz); 2) нерідко змінює код (Kode-Umschaltung); 3) користується іншими практичними досвідами (Praktisches Verfahren).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На сучасному етапі мовну свідомість *білінгва* розглядають як центральний інструмент внутрішнього керування нашої загальної мовної поведінки. Його завдання полягає в тому, щоби задіяти нашу інтеграцію у мовну спільність та водночас захистити її. Для досягнення такого результату, мовна свідомість білінгва повинна мати: механізм запам'ятовування знань, де зберігаються знання мови, правила комунікації, мовний досвід, метамовні знання та мислення, яке може бути потрібним під час продукування мовлення; орган контролю для мовлення у смислі граматичної корекції для вирішення правильного й неправильного мовлення та для розпізнавання між власним і чужим мовленням (інші мови, діалекти власної мови). Ця властивість потрібна для розвитку мовно-культурної ідентичності; оперативну інстанцію, яка перегворює ситуативно-нові знання, досвід та оцінювання для керування конкретної мовленнєвої дії й мовленнєвого мислення.

Проведене дослідження демонструє витончений склад ментального лексикону білінгвів, який, передусім, пов'язаний із системою запам'ятовування та енциклопедією знань про світ через різні види тестування їхньої мовної компетенції.

Для дослідження компетентності білінгвів довелося вишукувати двомовних носіїв у Німеччині серед іммігрантів, де мова опановувалася у безпосередньому середовищі. У тестуванні білінгвами вважались особи, які потрапили за кордон у дошкільному та шкільному віці, а також особи, котрі народилися на чужині. Дослідження проводилось у вигляді анкетування, де білінгви віком від шести до 28 років заповнювали анкету із вправами та психологічними запитаннями самостійно. Обрано 50 інформантів-білінгвів.

Учасників експерименту можна поділити на дві вікові категорії: а) віком від семи до 18 років (тестувалися в школі); б) віком від 18 до 25 років (тестувалися за межами школи). Усі вони народилися у країнах СНД, приїхали до Німеччини у віці від шести до 14 років та розпочали навчання в німецьких школах. П'ятеро білінгвів із загальної кількості вже народилися у Німеччині й засвоювали німецьку мову в садочку. За теорією А. А. Залевської, це паралельне оволодіння першою та другою мовами за принципом «одна особа – мова». У цьому випадку білінгвізм носить спон-

таний і активний характер та визначається як природна, або «рідна» двомовність. Питання були поставлені так, щоб отримати більш детальну інформацію про стан двох мов, якими білінгви володіють.

Експеримент продемонстрував такі результати: суттєво важливим для виявлення компетентності мови є термін опанування мовою. 30 % *білінгвів* вважають, що вивчили мову за півроку життя та спілкування в іншомовному середовищі, 31 % – вивчали мову понад рік, 21 % – засвоїли мову протягом року, а ще 7 % – вирішили, що знали мову вже після кількох місяців спілкування. Під «вивченням мови» мається на увазі досконале володіння фонетикою, синтаксисом і морфологією, що не відрізняється від корінного носія мови. За теорією дослідників проблеми, цей процес відбувається від 1/2 до 3 років.

Білінгви поділилися своїми проблемами під час удосконалення мови, які трапляються в них на шляху в іншомовному оточенні. Більшість (55 %) мали труднощі з розумінням граматики, 21 % – з письмом, інші – у вимові (5 %), 13 % не могли добре читати, 5 % мали проблеми під час комунікації.

Було цікаво дізнатися, чи є в білінгвів домінуюча мова. За результатами дослідження: 53 % зазначили, що розмовляють обома мовами із задоволенням та їм немає різниці, якою розмовляти; 21 % відверто заявили, що все ж більше люблять розмовляти німецькою мовою, ніж російською та 10 % уживають лише німецьку мову, рідною вони не спілкуються. Отож кожна особа пройшла свій шлях засвоєння мови й за власним бажанням обрала мову, якою їй найлегше спілкуватися. Тобто нове середовище, мова та культура залишили свій відбиток на мовній свідомості білінгва.

Зазвичай білінгви рідко задоволені своєю мовною компетенцією, вони не завжди впевнені в накопиченні та правильності вживання своїх знань. Деякі науковці вважають, що двомовність призводить до зубожіння лексики обох мов, оскільки мовець розривається між двома мовними системами, не знаючи, яку варто засвоїти й уживати насамперед. Звичайно, це не стосується всіх білінгвів, усе залежить від їхньої мовної компетенції, оточення, освіти та виховання, середовища, у якому вони опинилися, та практики. Чим частіше особистість користується певною мовою, тим менший ризик її забути. Деякі науковці запевняють, що білінгв може бути більш компетентним у комунікації, ніж одномовний корінний носій цієї мови. Коли У. Вайнрайх говорить про «ідеального двомовця», він має на увазі досконале володіння *переключенням кодів*, що вимагає від білінгвів високої мовної компетенції. У такому випадку він майже не спроможний створити синтаксичні та граматичні конфлікти. Переключення відбувається підсвідомо й не вимагає жодних зусиль зосередження на конструкціях мови.

Ф. Гросеян застерігає науковців від покvapливих висновків. Адже узагальнити компетенції білінгвів та класифікувати їх певним чином майже неможливо [7, 2]. В. Ламберт і С. Філенбаум [9] проводили класичний експеримент на афазію білінгвів і констатували, що за відновлення мовної компетенції відповідають три фактори: а) мова, яка вивчалася першою, найбільш захищена від втрати мовлення; б) звичка до постійного вкорінення мови робить її більш стабільною; в) ефективне вживання мови підсвідомо надає можливість знову набути своєї мовної компетенції.

У багатьох випадках варіанти (а), (б) і (в) належать до рідної мови, але й перша мова могла вкорінитися швидше за звичкою й тому не постраждала від афазії [9, 4]. Активізація забутої мови або втрата попередньо вивченої може розпочатися в будь-який момент, переважно цей процес відбувається підсвідомо. Рідну мову можна також забути під час переїзду в іншомовне середовище, коли перестаєш користуватися нею. Якщо рідна мова не отримала свого часу писемної основи (людина не оволоділа грамотою), то вона може значною мірою «стертися» із мовленнєвої свідомості мовця. Уважається, що після 10-річного періоду знаходження в іншомовному середовищі можна визначити, чи справді мова забута.

Засобами нашого дослідження була анонімна анкета, яка містила психологічні запитання для *дітей-емігрантів білінгвів*, котрі зараз перебувають у Німеччині. Це білінгви, які виїхали з батьками за кордон у дошкільному та шкільному віці й розмовляють другою мовою на рівні її носіїв. 50 білінгвів пройшли тестування, де відповіли на такі запитання:

1. За який час Ви опанували мову? 30 % *білінгвів* вважають, що вивчали мову за шість місяців проживання та спілкування в іншомовному середовищі, 31 % вивчили мову трохи більше, ніж за рік, 21 % засвоїли мову протягом року, а ще 7 % стверджували, що опанували мову вже після кількох місяців спілкування. Згідно з теорією білінгвізму цей процес триває від півтора до трьох років.

Із чим у Вас були найбільші труднощі під час вивчення мови? Більшість (55 %) мали складнощі з розумінням граматики, 21 % відчували проблеми у письмі, інші відчували – у вимові (5 %), 13 % не могли добре читати, 5 % відчували некомфортність під час комунікації.

Яким було Ваше ставлення до рідної мови перед засвоєнням іншої? До вивчення іншої мови 34 % з опитаних залюбки розмовляли рідною мовою, 26 % не любили рідну мову, ще 26 % ніколи над цим не задумувалися, тому не вважають це суттєвою проблемою, 14 % розмовляють рідною мовою тільки з батьками. Різної суджень є показовим для розрізнення 2-х категорій білінгвів – *білінгвів* і *амбілінгвів*.

4. Наскільки змінилося Ваше ставлення до рідної мови після вивчення іншої? За результатами тестування 53 % зазначили, що розмовляють двома мовами із задоволенням і їм немає різниці, якою мовою спілкуватися, 21 % відверто заявив, що все ж більше люблять розмовляти іншою мовою, ніж рідною, та 10 % уживають лише іншу мову, адже рідною вони не спілкуються. Таким чином, кожна особа пройшла свій шлях засвоєння мови й за власним бажанням обрала мову, якою їй простіше спілкуватись.

5. Якщо Ви більше спілкуєтесь іншою мовою, у чому причина? 45 % уживають лише іншу мову, а саме мову оточення, а рідну вони чують дуже рідко, їм немає з ким нею спілкуватися. 26 % узагалі не відповіли на запитання, тому що уживають обидві мови. 13 % зазначили, що їхні батьки також спілкуються вдома тільки іншою мовою, тобто вони адаптувалися до нової культури й не бажають зберігати мову батьківщини, тим більше передавати її дитині, а 13 % вирішили відверто сказати, що соромляться розмовляти рідною мовою, оскільки це пов'язано з недостатньою самовпевненістю та бажанням якомога швидше адаптуватися до навколишнього середовища для того, щоб не виділятися серед іншомовних однолітків. Такий контингент уміло приховує своє походження досконалим знанням мови й вимовою.

6. Ви з часом забули рідну мову? 74 % запевняють, що, незважаючи на засвоєння нової мови, добре розмовляють рідною, 23 % – не забули мову та можуть нею спілкуватись, але їм деколи важко перейти на рідну мову, тобто переключитися на іншомовний код, оскільки вони розмовляють переважно мовою оточення. 3 % зізналися, що пам'ятають і розуміють рідну мову, але не можуть нею відповідати.

Із цих результатів ми можемо констатувати, що тривалість опанування мови для білінгвів триває від пів- до одного року; на шляху до вивчення мови в білінгвів існують труднощі переважно з граматиною та письмом; процес комунікації не створює білінгвам особливих незручностей; більшість уживають обидві мовні системи, не задумуючись, яка з них подобається їм більше. Дещо менше 50 % опитаних розмовляють *домінантною мовою*, тобто мовою оточення. Нове середовище, мова й культура залишили свій відбиток на мовній свідомості білінгва; деякі білінгви не спілкуються рідною мовою через знехтування мовою своїх батьків, які не бажають зберегти власну культуру, унаслідок чого втрачають свою мовно-культурну свідомість; існують білінгви, які соромляться розмовляти рідною мовою, оскільки хочуть і якомога швидше адаптуватися і не відрізнитися від корінного носія мови, тому втрачають мовленнєві навички; білінгви забувають мову, коли вона виходить з ужитку, виникають інтерференції та трансференції; білінгви, які не розмовляють рідною мовою, утрачають навички спілкування й можуть лише розуміти мову – відбувається процес афазії; при переході білінгва з однієї мовної системи на іншу, він обов'язково під час мовлення натрапляє на внутрішні протиріччя. Причини, за якими дві мови в дорослого носія мови виявляються неоднаково розвиненими, можуть бути різними.

Навіть у найсприятливіших умовах одна із мов може засвоїтися недостатньо. До того ж, у білінгвів із дитинства відзначають три кризових періоди:

1) у шестирічному віці або під час відвідування школи, коли авторитет викладача та мова шкільного навчання починає відігравати вагомий роль, а мовлення отримує писемну форму;

2) від 12 до 14 років відбувається усвідомлення своєї незалежності й підліток вирішує, що на цьому етапі для нього найважливіше;

3) під час вступу в самостійне доросле життя, коли професійні інтереси починають визначати мовні пріоритети.

У кожному з цих моментів внутрішнє ставлення індивіда до своєї *двомовності* може змінитися. Тому важливо правильно організувати корекцію мовленнєвого розвитку індивіда вже на ранньому етапі.

Термін *аттриція* означає втрату або зміну однієї мови під впливом іншої. Атриція вивчається передусім на двох рівнях – індивідуальному та соціальному. Вивчають причини *перекручування* в першій мові, які полягають:

- а) у недостатньому об'ємі пам'яті мовців або малорозвиненому механізмі породження мовлення;
- б) в особливості ролі та функції першої й другої засвоєних мов;
- в) в їхньому соціальному статусі;
- г) у ступені цивілізації або акультурації мов, тобто обсязі постійного використання мови сучасними засобами масової інформації;
- г) уживаність у бізнесі та освіті, а також можливість знайти зиск у знанні мови;
- д) у відірваності від вихідного мовного середовища;
- е) у культурному престижі або дефіциті вживання у міжнародному масштабі [4, 21], без сумніву, опанування мовою та культурою відбувається за рахунок статусу носія мови в суспільстві. Власне, суспільство формує білінгва і його мовний потенціал.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, можемо констатувати:

1. Зіткнення білінгвів із культурним і мовним середовищем формує в них набагато більшу світоглядну уяву. Їхні асоціації дуже різні, оскільки кожна особа оцінює це поняття за її властивими звичками й принципами. Отож відчутно, наскільки об'ємніший словник білінгва, ураховуючи і той факт, що більшість із них – діти віком від семи до 11 років.

2. У білінгвів відзначається майже досконала мовна компетенція щодо вживання правильно підібраних еквівалентів під час перекладу, виконання граматичних і лексичних вправ, яка обґрунтовується володінням кодами мови. Переключення кодів (*codeswitching*) для людини, яка не звикла жити в умовах білінгвізму, – достатньо складне завдання, яке потребує перебудови мовленнєвого апарату, мовного мислення й психологічної перебудови.

3. Білінгви в анкетах писали те, що одразу спадало їм на думку, не сумніваючись у своїй компетенції. Одразу помітно, що вони не перекладали дослівно та намагалися передати зміст таким, яким вони його розуміли. Кожен білінгв перекладав із власним задумом і певною манерою, притаманною тільки йому.

4. Білінгви вільно переходять з однієї мови на іншу, не думаючи про правильність мислення та говоріння. Усі завдання вони виконували автоматично, без жодних сумнівів.

5. У білінгвів присутня лінгвокультурна свідомість, яка складається через словник та енциклопедію, що об'єднує ці концепти й утворює певну картину світу. Це повний *обсяг пам'яті, пов'язаний із комплексом знань про світ*. Усе було виконано дуже впевнено та самостійно, так, ніби це виконував сам носій мови.

6. Ментальний лексикон білінгва суттєво збагачений, що підтверджується *асоціативним завданням*. Білінгви опанували лексиконом за допомогою культури світоглядних вражень й усвідомили це в іншомовному середовищі. Їхній словниковий склад відображає не тільки саме слово або поняття, а насамперед його семантичне та фонологічне значення.

Список використаної літератури

1. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие / У. Вайнрайх // Зарубежная лингвистика. – Вып. III. – 1999. – С. 42.
2. Леонтович О. А. Введение в межкультурную коммуникацию / О. А. Леонтович. – М. : Гнозис, 2007. – 368 с.
3. О разновидностях двуязычия / М. М. Михайлов // Двуязычие и контрастная грамматика. – Чебоксары, 1987. – С. 4 – 9.
4. Протасова Е. Ю. Дети и языки / Протасова Е. Ю. – М. : [б. и.], 1998.
5. Beardmore Hugo : Bilingualism: Basic Principles. Clevedon. – Avon : Tieto, 1982.
6. Bloomfield L. Language [1933] / Bloomfield L. – New York-London : Allen @ Unwin, 1958.
7. Grosjean F. Individual bilingualism / F. Grosjean // Applied Linguistic Studies in Central Europe. – Veszprem, 1997, V. 1. – P. 103 – 113.
8. Kremnitz Georg. Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit. Institutionelle, gesellschaftliche und individuelle Aspekte. Eineinführender Überblick. 2, korr. Aufl. / Georg Kremnitz. – Wien : Braumüller, 1994.
9. Lambert W. E. und S. Fillenbaum A Pilot Study of Aphasia among bilinguals / W. E. Lambert ; A. S. Dil (Hrg.), Language Psychology and Culture. Essays by W. E. Lambert. Stanford University Press, 1959.
10. Titone R. Bilinguismo precoce e educazione bilingue / R. Titone. – Roma : Armando Ed., 1972.
11. Vogt Markus. Sozialdarwinismus. Wissenschaftstheorie, politische und theologisch-ethische Aspekte der Evolutionstheorie / Markus Vogt. – Freiburg [u.a.] : Herder, 1997.

Статтю подано до редколегії
14.03.2012 р.